

خوشامد به میهمانی که جایش خالی بود

نگاهی به "فرهنگ ادیان جهان" تألیف جان آر. هینلز - ویراسته فارسی ع. پاشایی

امیر یوسفی

"فرهنگ ادیان جهان" به گفته هینلز حاوی ۱۴۰۰ مدخل است (ص دوازده) که توسط ۶۵ دانشمند صاحب‌نظر نگاشته شده است. مدخل‌ها حتی‌الامکان کوتاه و فنی نگاشته شده‌اند. در عین حال قابل تشخیص است که آداب نگارش دایره‌المعارفی به دقت رعایت شده است. هینلز خود در مقدمه اثرش آورده: "دقت شده است که هم از علائق تخصصی این دانشمندان استفاده شود و هم رویکرد همساز و معقولی به دین‌های فردی فراهم آید." (ص یازده). هدف این فرهنگ، روشنگری اصطلاحات است. بر همین اساس، مهم‌ترین رویکرد در تدوین و نگارش مدخل‌ها، بازیابی مفهومی و ریشه‌یابی تاریخی موضوعات دینی است. تقریباً تمامی اصطلاحات و مفاهیم کلیدی ادیان گوناگون در زمره مدخل‌ها گرد آمده است. دامنه ادیان در این فرهنگ دامنه‌ای فراخ و گسترده است. از ادیان کهن و خاموش تا جنبش‌های جدید و نوپدید دینی، از جغرافیای ادیان تا تاریخ ادیان و از ادیان نهادینه تا ادیان جانشین (همچون مارکسیسم و پوزیتیویسم) در این فرهنگ مورد توجه قرار گرفته‌اند. حتی موضوعی چون مطالعات چند فرهنگی نیز از این فرهنگ غایت نمانده است. با این حال غیبت مدخل‌هایی چون "بهائیت" پرسش‌برانگیز است، پیدا نیست که این نقیصه مربوط به اصل کتاب یا ترجمه فارسی آن است.

شاید بهتر بود که سرویراستار انگلیسی در مقدمه کتاب خود، اصطلاحاً تحریر محل نزاع می‌کرد و معیارهای خود را برای گزینش مدخل‌ها برمی‌شمرد. می‌توان برحسب استنباط شخصی دریافت که این معیارها چه بوده است اما ادب فرهنگ‌نامه‌نویسی حکم می‌کند که مقدمه مؤلف، مشتمل بر این نکات باشد. افسوس که سرویراستار دانشمند فارسی اثر نیز این فریضه زمین مانده را ادا نکرده است. به هر روی، نمایه موضوعی سرواژه‌های این فرهنگ از این قرار است: آیین بودا - آیین جین - آیین زرتشتی - آیین سیک - اسلام - تنجیم - جادو و رازورزی - جانشین‌های دنیاورز - دین - جنبش‌های دینی نو در جوامع غربی - جنبش‌های دینی نو در جوامع نخستینی - جنبش‌های دینی نو در ژاپن - دین امریکای لاتین - دین ایرانی (غیرزرتشتی) - دین پیش‌تاریخی - دین تبتی - دین یونانی - دین‌های اروپای باستان - دین‌های افریقایی - دین‌های افریقایی، کارائیبی - دین‌های اقوام شمالگان - دین‌های اقیانوس آرام - دین‌های امریکایی - دین‌های امریکای میانه - دین‌های چینی - دین‌های خاور نزدیک باستان - دین‌های رومی - دین‌های ژاپنی - دین‌های سرخپوستان آمریکا - دین‌های مصر باستان - گنوستیک‌ها - مسیحیت - مطالعات چندفرهنگی - مطالعه دین - هندوئیسم - یهودیت.

هر یک از این سرواژه‌ها نیز خود حاوی

در زبان پارسی به رغم این که روزگار نسبتاً درازی از آغاز پژوهش‌های جدید دینی در آن می‌گذرد، هنوز باب تدوین، تألیف و ترجمه فرهنگ‌نامه‌های دینی گشوده نشده است. حجم تألیفات و ترجمه‌هایی که در عرصه دین‌پژوهی ایران عرضه می‌شود، اینک حجم چشمگیری است و به گواهی آمار بازار نشر، تولید آثار مکتوب دینی از کمیت نسبتاً بالایی برخوردار است. البته در باب کیفیت و غنای محتوایی این آثار نمی‌توان به زبان رضایت سخن گفت. بی‌شک در میان تولیدات مکتوب دینی، به انبوهی از آثار می‌توان اشاره کرد که از سر سهل‌گیری به رشته تحریر درآمده‌اند. بر این اساس بازار نشر دین‌پژوهی در ایران، بازاری پرپرگ است اما الزاماً پربار نیست. بسیاری از مفاهیم و موضوعات دینی تاکنون در کانون توجه مؤلفان و مترجمان متون دینی ما درنیامده است. گاه به حکم ظهور یک نظریه خاص، سعی و سلیقه مؤلفان و مترجمان معطوف به یک عرصه خاص می‌شود و انبوهی از آثار در این زمینه، به رشته تحریر درمی‌آید. به این اعتبار عرصه نشر دینی در ایران، از منطلق دقیق و درستی تبعیت نمی‌کند و رشد و رویشی ناپه‌نجا دارد.

ازجمله غفلت‌ها و کاهلی‌هایی که بر حوزه دین‌پژوهی ما عارض شده است، غفلت از تدوین فرهنگ‌نامه‌هاست. تدوین دایره‌المعارف‌های تخصصی، بی‌گمان نشان از تراکم دانایی دارد. بر این اساس به موازات افزایش حجم تولید دانش و افزایش سطح تقاضا، ضرورت تدوین یا ترجمه فرهنگ‌نامه‌هایی ظهور می‌کند که با رویکرد تخصصی، مهم‌ترین ایده‌ها و دیدگاه‌ها را در قالبی دقیق، درست، مفید و البته کوتاه می‌گنجانند.

دین‌پژوهان ایرانی، تاکنون در اندیشه تدوین و تألیف چنین فرهنگ‌نامه‌ای نبوده‌اند. سهل است که تاچندی پیش به فکر ترجمه این دست فرهنگ‌نامه‌ها هم نبوده‌اند گو این که برخی نهادهای پژوهشی، از مدت‌ها قبل در پی ترجمه بخش‌هایی از دایره‌المعارف‌های مهم (مثل دایره‌المعارف میرجا الیاد یا هستینگز) بودند اما فراز و فرود سیاست‌گذاری‌های این نهادها، فرجام خوشی برای چنان پروژه‌هایی رقم نزد.

با این حال اکنون "فرهنگ ادیان جهان" تألیف جان راسل هینلز به اهتمام و مدیریت استاد ع. پاشایی به پارسی درآمده است. کار نشر این فرهنگ‌نامه پرسود را مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب در قم برعهده داشته است. انصاف حکم می‌کند که هم استاد پاشایی را به خاطر هدایت و مدیریت این پروژه دشوار، سزاوار تحسین بدانیم و هم مرکز ادیان قم را به دلیل اهتمام بر نشر مطلوب آن، شایسته ستایش قلمداد کنیم. پاشایی را در این کار سترگ گروهی از مترجمان همراهی کرده‌اند که در مجموع همتی ستودنی به خرج داده‌اند.

"فرهنگ ادیان جهان" به گفته

هینلز حاوی ۱۴۰۰ مدخل است

که توسط ۶۵ دانشمند

صاحب نظر نگاشته شده است.

مدخل‌ها حتی‌الامکان کوتاه و

فنی تهیه شده‌اند. در عین حال

قابل تشخیص است که آداب

نگارش دایره‌المعارفی به دقت

رعایت شده است

مدخل‌های متعددی است. گاه در ذیل یکی از این سرواژه‌ها (مثلاً مسیحیت) چندین سرواژه فرعی نیز به چشم می‌خورد که ابعاد و جوانب مختلف موضوع را طبقه‌بندی می‌کند. به این ترتیب "فرهنگ ادیان جهان" دست‌نامه‌ای نسبتاً جامع و در عین حال کمابیش موجز و تقریباً دقیق است که به کار اهل دین‌پژوهی خواهد آمد.

در ترجمه و تدوین پارسی این فرهنگ دقت نظرهای فراوانی به کار رفته است. قالب‌ریزی فرهنگ در روایت پارسی آن، کاری در خور و دیدنی فراهم آورده است. با این حال چند نکته در این میان وجود دارد که مایه اندکی دل‌آزرده‌گی است:

نخست آن‌که در هیچ جای اثر، نیامده است که سال چاپ انگلیسی فرهنگ نامه چه زمانی بوده است. نام ناشر انگلیسی نیز از این آفت مصون نیست. این دو موضوع اهمیتی به غایت اساسی دارند. با تحولاتی که در سال‌های اخیر صورت پذیرفته است، دانستن این‌که کتاب، قبل از فرضاً یازده سپتامبر تهیه شده یا بعد از آن، حلال بسیاری از ابهام‌های ذهنی است. از سوی دیگر با شناختی که از ناشران و سلاطین متمایز آن‌ها سراغ داریم، دانستن این‌که کدام ناشر انگلیسی و برحسب کدام مکتب پژوهشی، این فرهنگ را منتشر کرده به خودی خود اهمیت دارد.

دیگر آن‌که تنوع قلم‌ها در ترجمه مداخل، آن‌قدر زیاد است که خواننده را جسارت می‌دهد تا تصور کند که شاید ویراستاران یا سرویراستار فارسی، در شیوه ترجمه مترجمان، مداخله‌ای نکرده‌اند. لحن و لهجه ترجمه‌ها به شکل محسوسی متفاوت است و گویا اصراری بر یکسان‌سازی شیوه ترجمه مداخل‌ها وجود نداشته است. نکته سوم که در واقع از توابع نکته پیشین است به فقدان یک شیوه‌نامه واحد در ذکر ارجاعات و برابر نهادهای درون متنی بازمی‌گردد. در پاره‌ای مداخل، مترجم به وفور از ذکر برابر نهادها استفاده کرده است در حالی که پاره‌ای دیگر کمتر و پاره‌ای دیگر نیز هیچ برابر نهادی ندارد.

ابداع برابر نهادهایی که سرویراستار انجام داده است نیز در برخی موارد با پرسش‌هایی همراه است. پاشایی به درستی تشخیص داده است که جعل برابر نهادهایی برای برخی واژگان پرکاربرد، ضروری است. مجموعه‌ای از این برابر نهادها را نیز در مقدمه مطول خود آورده است. اما به نظر می‌رسد بعضی از این ابداعات، خالی از ایراد نیست. پاشایی مثلاً برای *secular* پیشنهاد داده است که از کلمه "دنیاورز" استفاده شود در حالی که نه به لحاظ مفهومی و نه به لحاظ قواعد فارسی، این ترکیب، ترکیب قومی به نظر نمی‌آید. برخی ابداعات نیز به غایت دیرپای و کژتاب است همچون "در نمو دین" برای *immanent*، یا "درست‌اندیش" برای *orthodox*، یا "شاخ چشانه" برای *drinking horn*.

دیگر از موارد پرسش برانگیز، مداخله در کار مؤلف است که در قالب ذکر "پانویس‌های ضروری" درباره مداخل‌های اسلام ظاهر شده است. پیدا نیست که چرا باید مداخل‌هایی را که نمی‌پسندیم یا حتی فکر می‌کنیم قطعاً پرخطا هستند، اصلاح کنیم. آیا این اقدام، اصالت یک کار آکادمیک را مخدوش نمی‌کند؟ و آیا بهتر نبود که یا از ابتدا چنین فرهنگ‌نامه‌ای برای ترجمه انتخاب نمی‌شد و یا این‌که پس از ترجمه و

مهم‌ترین رویکرد در تدوین و نگارش مدخل‌ها، بازایی مفهومی و ریشه‌یابی تاریخی موضوعات دینی است. تقریباً تمامی اصطلاحات و مفاهیم کلیدی ادیان گوناگون در زمره مداخل‌ها گرد آمده است. دامنه ادیان در این فرهنگ، دامنه‌ای فراخ و گسترده است

انتشار، در قالب یک مؤخره یا حتی یک مقاله مستقل، کاستی‌ها و ناراستی‌های آن گوشزد می‌شد؟ به هر روی، ذهن و حافظه دین‌پژوهان ایران، خاطره خوشی از این دست اظهار نظرها ندارد و گمان می‌برد که این اقدام، وجهه آکادمیک اثر را تحت‌الشعاع وجهه ایدئولوژیک آن قرار می‌دهد.

باری، به هر روی فرهنگ ادیان جهان، در مجموع کتابی قابل استفاده است که ترجمه پارسی آن، جایی خالی را در ادبیات دین‌پژوهی ما پر می‌کند. کاش ناشر دلسوز کتاب، به تناسب دقتی که در حروفچینی، صفحه‌آرایی و انتخاب کاغذ به خرج داده است، همتی خاص به خرج می‌داد تا طرح جلدی دیدنی‌تر و پسندیده‌تر تدارک دیده شود.